

Heidi M. Szpek
Central Washington University (USA)

HISTORIA ODBIORU SPOTYKA SIĘ Z HISTORIĄ. PRZYPADEK EPITAFIÓW ZABŁUDOWSKICH Z BIAŁEGOSTOKU

*Liczą się [w ogólnej historii pamięci] nie obiekty,
zwykłe znaki i ślady,
ale charakter relacji z przeszłością
oraz sposoby, w jakie teraźniejszość wykorzystuje
i rekonstruuje przeszłość.*

Pierre Nora, *Realms of Memory*, 1993

Wprowadzenie

Żydowskie epitafium jest statyczne. W przeciwieństwie do tekstów biblijnych i innych tekstów literackich, nie tłumaczy się go na inne miejsce i czas. Żydowskie epitafium tworzone jest blisko odchodzącej osoby i oferuje refleksję nad życiem zmarłego, dostosowaną do indywidualnych preferencji, wartości rodzinnych i / lub zbiorowych przesądów. Jego struktura formalna i ogólny język są częścią żydowskiej tradycji epitafijnej, sięgającej XIII-wiecznej Europy Wschodniej¹. Epitafium mające takie części składowe może na przykład nadawać znaczenie ponad indywidualną pamięć o ideałach wspólnoty. Jednakże w połączeniu z językiem skomponowanym dla danej jednostki epitafium umożliwia zapamiętanie i stworzenie dokładniejszej historii jednostki na tle jej otoczenia. Nie ma jednolitej opinii o tym, na ile żydowskie epitafium ma znaczenie, które może przyczynić się do zapamiętywania i tworzenia/odtworzenia historii, ostatnio jego potencjał jako źródła pisania historii jest poddawany dyskusji².

¹ Marcin Wodziński, *Tombstones* („Kamienie nagrobne”), w: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (Yale University Press, 2008), 1888.

² Zobacz przegląd literatury w Heidi M. Szpek, *Bagnówka: A Modern Jewish Cemetery on the Russian Pale* (Bagnówka. Współczesny cmentarz żydowski w rosyjskiej strefie osiedlenia, Universe Press, 2017), 11–5.

W niniejszym artykule podjęto próbę zbadania żydowskiego epitafium jako produktu historii odbioru (tego, co zostało wybrane do zapamiętania), a także jego potencjalnej wartości dla napisania historii białostockiej społeczności żydowskiej (czyli tego, co się wydarzyło) od około 1865 do 1939 roku. Ta rama czasowa wyznacza granice zachowanych epitafiów Zabłudowskich z Białegostoku, na których koncentruje się ta publikacja. Epitafia owe zapisane są w dwóch źródłach. Pierwsze z nich – *Pinkos Białystok* Abrahama Samuela Herszberga, księga pamiątkowa gminy żydowskiej Białegostoku od jej powstania w XVI wieku aż do czasów tuż przed II wojną światową. Zawiera ona epitafia zachowane niegdyś na Starym Cmentarzu Rabinackim w Białymstoku, datowane na ok. 1780–1900 r. oraz epitafia, które wciąż mogą być ocalałe na Cmentarzu Żydowskim na Bagnówce, pochodzące z lat 1892–1969³. Innym źródłem są zachowane epitafia na Cmentarzu Żydowskim na Bagnówce w Białymstoku. Dziś pozostało około 3 000 z oryginalnych 30 000–35 000 nagrobków tego cmentarza, pochodzących z lat 1892–1952. Temat zbioru epitafiów z Bagnówki, w nawiązaniu do zachowanych przez Herszberga inskrypcji, został niedawno podjęty w mojej książce *Bagnówka: A Modern Jewish Cemetery on the Russian Pale (Bagnówka. Współczesny cmentarz żydowski w rosyjskiej strefie osiedlenia)*.

Opierając się na podejściu epigraficznym w tamtym tomie⁴, obecna praca będzie bardziej szczegółowo badać potencjalną wartość historyczną inskrypcji Zabłudowskich w Białymstoku. Wybór epitafiów Zabłudowskich związany jest z rangą tej rodziny w Białymstoku począwszy od przełomu XIX i XX wieku. Prezentowane tu badania pokażą, że niezależnie od tego, co zapamiętano, takie wspomnienia szanują misnagdyjski (tradycyjny) charakter żydowskiego Białegostoku.

Rodzina Zabłudowskich [Izaak]: Krótka historia

Izaak⁵ Dawidowicz Zabłudowski, protoplasta jednej z najbardziej wpływowych rodzin Białegostoku, urodził się w 1803 r. w Różanie (dzisiejsza Białoruś), około 140 km na wschód od Białegostoku. Gminę żydowską w Różanie datuje się na początek XVII wieku.

³ Abraham Samuel Herszberg, *Pinkes Białystok [Pinkos (kronika) Białegostoku]*, 2 tomy (Nowy Jork: Białystok Jewish Historical Association, 1949–50). Cmentarz Żydowski na Bagnówce działał w latach 1892–1969; jednak tomy Herszberga kończą się około 1935 r.

⁴ Podejście epigraficzne zastosowane w tym tomie dotyczy stylu i sztuki nagrobnej, w połączeniu z konwencjonalnymi wzorami, językami, semantycznymi i językowymi szczegółami zbioru tekstów z Bagnówki, analizowanego na tle większej tradycji epitafijnej, z perspektywy historycznej, a także z uwzględnieniem płci i wieku.

⁵ Imię Izaak jest pisane na wiele różnych sposobów w dokumentacji i pracach historycznych, w zależności od źródła i kontekstu kulturowego. Tak więc potwierdzone są: Icak/Icchok/Icek/Izak/Isak/Izaak/Isaac oraz Yitshak i Yitzhaq.

Izaak Dawidowicz Zabłudowski, zm. 1865.
Album fotograficzny Białegostoku

Pod kontrolą Rosji pod koniec XVIII w. Żydzi zaczęli działać w branży tekstylnej i garbarskiej⁶. *Pinkos Białystok* odnotowuje, że „tam żyli i współpracowali z [rosyjską] arystokracją bracia Noe i Dawid. Noe pozostał w Różanie i stał się protoplastą rodziny Pines – fabrykantów z branży tekstylnej. Dawid nie pochodził z Zabłudowa, ale i tak nazwał się Zabłudowski.

⁶ “Rozhana”. *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust (Encyklopedia życia Żydów przed Holokaustem i podczas niego)*, pod redakcją Shmuela Spectora, tom 2 (New York University Press, 2001): 1101.

Jego synowie Michał i Izaak [również] nie byli z Białegostoku”. *Pinkos Białystok* odnotowuje również, że współpracując z rosyjskim rządem „on [Izaak] eksploatował pobliskie lasy rządowe w Białowieży i ściągwszy jej słynne dęby, przetransportował je za granicę. Dzięki temu stał się bardzo bogatym człowiekiem. Jego bogate dzieci założyły pierwszą niezależną żydowską fabrykę eleganckiej odzieży w Białymstoku, a ponadto rozwinęły handel z przemysłu tekstylnego w mieście”⁷. Tradycja utrzymuje, że Izaak stał się pierwszym rosyjskim milionerem dzięki takiej współpracy biznesowej, która włączyła również wysiłki dwóch lub trzech braci⁸.

Jedenaścioro dzieci Izaaka z pierwszą żoną, Peszą, zostało wychowanych przez jego drugą żonę (imię nieznane), a potem przez trzecią żonę, Hindę Leibe⁹. Syn Hindy Leibe, Eliezer, razem z Chaimem Halberstamem, podobno przyniósł haskalę (żydowskie oświecenie) do Białegostoku. Eliezer został zięciem Izaaka, poślubiając jego najstarszą córkę Pelte i łącząc swoje interesy z intelektualnymi i świeckimi tendencjami haskali. Eliezer Halberstam i szwagrowie Sender Bloch, mąż córki Izaaka, Malki Rejzel, oraz Nachum Minc, mąż córki Izaaka, Chaji Frumy, wypracowali „bardzo bliskie stosunki z niemieckimi fabrykantami i ich produktami. (...) Dzięki temu porozumieniu i pomocy bogatego teścia utworzyli trzy niezależne fabryki sukna, z wybitnymi mistrzami-rzemieślnikami i dyrektorami”¹⁰. Zgermanizowane imiona bratanka Izaaka (?), Karla (jidysz Kopel) Zabłudowskiego, jego żony (Awgusta-Gitel) i niektórych z jego dzieci wspierają istniejące dowody na wpływy germańskie w Białymstoku i nowe germańskie produkcyjne koneksje, w które zaangażowana była rodzina Zabłudowskich¹¹.

Izaak po śmierci w 1865 roku pozostawił po sobie nie tylko rozległą spuściznę w biznesie oraz liczne i ekspansywne potomstwo, ale także znaczny wkład w żydowską społeczność w Białymstoku. W 1834 r. Izaak założył bejt midrasz, który później stał się Synagogą Chorszul (Chóralną) w Białymstoku (Synagoga Zabłudowskich). Zabłudowskiemu przypisuje się również

⁷ Herszberg, *Pinkos Białystok*, tom 1 (1949), 141.

⁸ “Białystok—A Historical Survey”, *Der Bialystoker Yizkor Buch* (The Bialystok Memorial Book) (Nowy Jork: The Bialystoker Center, 1982), 3–5.

⁹ Archiwalne zapisy wskazują, że Zabłudowski miał trzy żony: Pesza (Phoebe), córkę Mordechaja Matti Krinkersa, zm. 1817, która urodziła mu czterech synów i siedem córek (Mordechaj Marcus Zabłudowski, Meir Zabłudowski, Dawid Zabłudowski, Pelte Halberstam, Jozue Michel Ovsei Mekeł Zabłudowski, Malka-Rejzel Bloch, Chaja-Frumę Minc, Hinda Perlis, Szejna Rachel Finkelstein, Nechama Perlis i Frida-Lea Cohen); nieznaną kobietę (zm. 1832), córkę Jakuba Koppela Heilprina z Białegostoku i Fejgiel Hejprin; oraz Hindę Liebe Halberstam, wdowę po Chaimie Halberstamie (ok. 1812).

¹⁰ Herszberg, *Pinkos Białystok*, tom 2 (1950), 29.

¹¹ Zobacz: Archiwum Białostockie, w którym zapisy zawarcia małżeństwa, urodzenia i śmierci Karla, jego żony i dzieci często podają imiona w języku niemieckim i jidysz.

wniesienie funduszy na założenie w 1872 roku szpitala przy ul. Warszawskiej, w dziesięć lat po tym, jak przyznał dom i ziemię społeczności żydowskiej. Jego inskrypcja nagrobna, omówiona poniżej, sugeruje, że szpital ten był znany jako *hekdesh*, termin w języku jidysz dla szpitala-przytułku – dla podróżnych, ubogich i potrzebujących¹².

Katalogi Biznesowe Vsia Rossia w Białymstoku potwierdzają ciągły udział Zabłudowskich w branży drzewnej, a także w branży produktów rolnych w 1895 i 1903 roku. W 1903 r. rejestrowane są również przedsiębiorstwa zajmujące się produkcją rolną, dobrami suchymi i maszynami do tkania wełny w okolicznych gminach Suchowoli, Janowa i Brańska¹³. W zapisie fotograficznym Białegostoku rodzina Zabłudowskich jest pamiętana jako *gabaj* w synagodze Chorszul (Ilja, 1910); ochotniczy szef straży pożarnej (Ilja, 1909); administrator dla Białostockiego Stowarzyszenia Młodzieży (Dawid, 1916); dziennikarz i korespondent w języku hebrajskim i jidysz (Noe z d. Nash, zm. przed 1914); uczonek, autor i nauczyciel języka hebrajskiego (Chaim Cwi, zm. w getcie białostockim); członek komitetu wykonawczego w Towarzystwie Pomocy Chorym na Suchoty (H. M., 1932); aktor, artysta i pisarz (Józef, przed 1930); inżynier przemysłowy (Mordechaj, 1917); nauczyciel w hebrajskim gimnazjum (Mosze, 1919); a także członek rady miejskiej Białostockiego Kahalu Demokratycznego (Noe, 1918–1928)¹⁴.

I rzeczywiście, z okazji wizyty cara Mikołaja II w Białymstoku 23 sierpnia 1897 roku, przywódca obywatelski Leon Zabłudowski siedzi podczas zgromadzenia w publicznych ogrodach w pierwszym rzędzie, co jest dowodem uznania dla niego i jego rodziny w białostockiej społeczności¹⁵. Na prawie wszystkich fotografiach Zabłudowscy są przedstawiani jako zasymilowani Żydzi, co stanowi kontrast do tradycyjnego języka, który będzie widoczny w ich epitafiach.

¹² Herszberg, *Pinkos Białystok*, tom 1 (1949), 459.

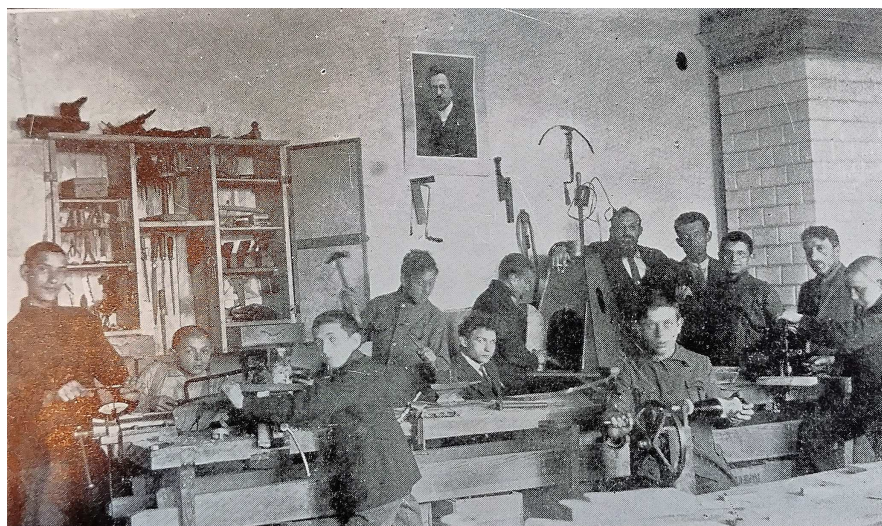
¹³ Katalog z 1895 roku zawiera tylko wpis o sklep spożywczy należący do Zabłudowskiej i o tartaku należącym do Gustawa Zabłudowskiego, obu w mieście Białystok. W Katalogu z 1903 roku zapisano: ZABLUDOVSKAYA, Sora, córka Fai[el], w pobliskiej Suchowoli, w towarach spożywczych; ZABLUDOVSKI, Abr [aham], syn Lejba, w pobliskim Janowie, w mące; ZABLUDOWSKI, Gersh-Lieb, syn Szmuela, przy ul. Bazarnej w Białymstoku, w dobrach suchych; ZABLUDOWSKI, R, w pobliskim Brańsku, w Maszynie do Przędzenia Wełny; oraz ZABLUDOWSKI, Ign., syn Gotzla, przy ulicy Mikołajewskiej w Białymstoku, właściciel Tartaku.

¹⁴ Fotografie te obejmują zasięgiem całą Białystok: *Photo Album of a Renowned City and its Jews the World Over (Album fotograficzny sławnego miasta i jego Żydów na całym świecie)*, redagowany przez Davida Sohna (Nowy Jork, 1951), obecnie w domenie publicznej.

¹⁵ Sohn, red., *Białystok Photo Album*, 57–8.

Ilja Zabłudowski (z przodu, drugi z prawej), szef straży pożarnej, 1909.
Album fotograficzny Białegostoku

Mordechaj Zabłudowski, inżynier przemysłowy i instruktor, 1917.
Album fotograficzny Białegostoku

Leon Zabłudowski (z przodu, 8 z prawej),
Wizyta cara w Białymstoku, 23 sierpnia 1897 r.
Album fotograficzny Białegostoku

Epitafia Zabłudowskich z Białegostoku

Podobnie jak inne zachowane epitafia białostockie, epitafia Zabłudowskich¹⁶ są odzwierciedleniem dominującego misnagdyjskiego (tradycjonalistycznego) ideału, pomimo rosnącej zasymilowanej natury Białegostoku od połowy XIX do połowy XX wieku. Na przykład kilka dwujęzycznych epita-

¹⁶ Jak wspomniano wcześniej, epitafia Zabłudowskich z Białegostoku zachowane są w dwóch źródłach. *Pinkos Białystok* Herszberga zawiera epitafia Izaaka ur. (syna) Dawida Zabłudowskiego (zm. 1865); jego brata (przyrodniego), Jehiela Michała, syna Chaima Zabłudowskiego (zm. 1874); córki Izaaka Malki Rejzel Zabłudowskiej-Bloch (zm. 1878); oraz bratanka Izaaka, Dawida Zabłudowskiego (1885), najmłodszego syna Jehiela. Największy ze zbiorów epitafiów Zabłudowskich (obecnie w sumie 14) znajduje się na cmentarzu żydowskim na Bagnówce; nie zawsze można ustalić ich dokładny związek z Izaakiem: Obejmują one:

- Pelte Zabłudowska-Halberstam (zm. 1893), córka Izaaka
- Izrael, syn Jehiela Zabłudowskiego (zm. 1896), bratanek Izaaka i środkowy syn Jehiela
- Flora Zabłudowska (zm. 1897)
- Karl Zabłudowski (zm. 1898)
- Ryfka c. Szmuela, żona Meira Zabłudowskiego (zm. 1900), synowa
- Jehiel Michał, syn Szragi Zabłudowskiego (zm. 1908)
- Szraga Fajwel, syn Dawida Zabłudowskiego (ok. 1909)
- Jakow Szmuel, syn Beniamina Zabłudowskiego (zm. 1911)
- Pesza c. Nachmana Zabłudowskiego (zm. 1913)
- Szejna Sora c. Szmuel Dawid Zabłudowskiego (zm. 1917)
- Eliezer i Gołda, dzieci Barucha Mordechaja Zabłudowskiego, (zm. 1920)
- Jehuda, syn Daniela Zabłudowskiego (zm. 1931)
- Jakow Jehoszua, syn Moszego Jehiela Zabłudowskiego (b.d.)
- Szmuel Zabłudowski (b.d.)

fiów w języku niemieckim, polskim i rosyjskim odzwierciedlają rosnącą asymilację Białegostoku¹⁷.

Dwujęzyczna inskrypcja Jehiela Michała, syna Szragi Zabłudowskiego, 1908.
Wciąż brakuje obelisku, który stał na tej podstawie.

© Heidi M. Szpek, 2016

Kilka epitafiów Zabłudowskich przedstawia również trend literackiej prostoty, który rozpoczął się w epitafijnych zapisach z lat dwudziestych XX wieku w Białymstoku, z *mniej*szym użyciem *misnagdyjskiego*¹⁸ słownictwa,

¹⁷ Ocalały: Epitafium hebrajsko-niemieckie dla Karla (Kopela) Zabłudowskiego odzwierciedla niemieckie wpływy kulturowe na Białystok i okolicę w połowie i pod koniec XIX wieku. Dwujęzyczna hebrajsko-polska inskrypcja Flory (Fejgiel Dwora) Zabłudowskiej (zm. 1897) i dwujęzyczny hebrajsko-rosyjski napis Jehiel Michał syn Szragi Zabłudowskiego (zm. 1908) odzwierciedlają zmieniające się reżimy polityczne panujące w Białymstoku. Szpek, *Bagnówka*, 129-30.

¹⁸ Termin *misnagdyjski* został po raz pierwszy użyty w latach siedemdziesiątych XVIII wieku przez tradycyjnych Żydów, którzy byli przeciwni chasydyzmowi. Allan Nadler, "Mithnagdim", *YIVO Encyclopedia*, tom 2, 1182. Zob. Szpek, *Bagnówka*, 168.

czyli języka, odzwierciedlającego tradycyjne żydowskie nauki i filozofię¹⁹. W języku takim na przykład mężczyźni są opisywani jako wybitni uczeni i nauczyciele, znający Torę – niezależnie od tego, czy tacy rzeczywiście byli, i uznawani za prawdomównych, doskonałych i prawych. Kobiety są chwalone jako dzielne (zgodnie z Przypowieściami Salomona 31); są sprawiedliwe, skromne, wpływowe i cenione. Przede wszystkim mężczyźni i kobiety są bogobojni. Choć taki język był bardziej powszechny w pierwszej dekadzie epitafiów z Bagnówki (1892–1902), to wciąż trwa w różnym stopniu w całej dotychczasowej historii tego cmentarza (1892–1952), w tym w epitafiach Zabłudowskich²⁰. Istotnie jeden z najlepszych przykładów języka *miśnagdyjskiego* znajduje się w akrostychu Jakowa Szmuela Zabłudowskiego (zm. 1911):

Macewa pochówku / bogobojnego człowieka, doskonałego w swym słowie / czynił sprawiedliwie i był godny zaufania; / Odcięty od korzeni ludzi prawych i czcigodnych, / czcigodny nauczyciel i rabin, / Jakow Szmuel, syn Beniamina / Zabłudowskiego. / Zmarł w środę, 13. dnia miesiąca kislew 5671 r. [1 grudnia 1910 r.]/²¹

Jego synowie wzniosą lament [ponieważ] wyróżnionys; / -ta /
 A pieśń prawości utworzy ich pieśń chwały, [bo] mądrys; / -ta/
 Kto prawy i uczciwy, śpiewa pieśń żałobną; / -im/
 OWi pokorni, umiłowani i przyjemni płaczą za tobą; / -im /
 SZacunek zdobyłeś dzięki swoim czynom; /-im/
 MUśiał być sprawiedliwy czyn wraz z wykonawcą; / -im /
 Efektem to, co niziną przez ciebie obsianą; / -im /
 Lńisz tam na wysokościach, choć cię oddzielono. /-im/
 Niechaj dusza jego zachowana będzie w więzance żywiących²².

Jego akrostych²³ łączy strukturę alfabetyczną z końcową rymowaną, czerpiąc szczególnie z motywów lamentowania, dając w efekcie wiersze, wychwalające „wybitny” i „mądry” charakter Jakowa Szmuela, (jego) prawe czyny i dobrą reputację.

¹⁹ Fragment epitafium Jehudy, syna Daniela Zabłudowskiego (1931) zachowuje ten minimalistyczny epitafijny trend, w przeciwieństwie do bardziej wielomównego charakteru epitafium Pelte Zabłudowskiej-Halberstam. Ten sam trend w kierunku minimalizmu widoczny jest również w symbolach stosowanych w zbiorze z Bagnówka. Zob. Szpek, *Bagnowka*, 72–73, 115.

²⁰ Szpek, *Bagnowka*, 242–57; 298–305.

²¹ Hebrajskie określenie „macewa” odnosi się do nagrobka, który został wykonany w wyraźnie żydowskim stylu i zazwyczaj przez żydowskich rzemieślników.

²² Werset według Biblii Gdańskiej, tak jak i inne fragmenty biblijne użyte w tym tekście (Przyp. Tłum.)

²³ Słowa tworzące akrostych w wierszach hebrajskich znajdują się na początku każdego wersu. Czasami słowa te można również ułożyć poziomo, choćby przy użyciu więcej niż jednego słowa w wersie, po to by przeliterować imię zmarłego.

Megalityczny nagrobek blokowy dla Jakowa Szmuela Zabłudowskiego, 1910 r.
© Heidi M. Szpek, 2016

Trzy epitafia Zabłudowskich subtelnie odzwierciedlają surowe realia życia od połowy XIX do połowy XX wieku w Białymstoku. Takie szczegóły nie są rzadkie w tym zbiorze. Epitafium dwudziestosześcioletniej Szejny Sory c. Szmuela Dawida Zabłudowskiego (zm. 1903) opisuje ją jako „skromną, bogobojną kobietę, która zmarła przy porodzie”²⁴ (hebr. *yuledeth / יולדה* /), co oznacza kobietę, która zmarła podczas ciąży, podczas porodu lub w tradycyjnym okresie odosobnienia, następującym po porodzie. Jej akt zgonu również wskazuje na „(komplikacje) przy porodzie” (то родов) jako przyczynę śmierci²⁵. Takie oznaczenie nie jest jednak rzadkością w epitafium żydowskim²⁶.

²⁴ Ang. *in confinement* – przy porodzie, ale też: w odosobnieniu (Przyp. Tłum.)

²⁵ Białystok Record of Death (Akty zgonów Białegostoku), 1903, Fond 264, #310F.

²⁶ Zobacz moją dyskusję w: *Bagnowka*, 305–7.

Macewa dla Szejny Sory, c. Szmuela Dawida Zabłudowskiego,
która „zmarła przy porodzie”, 1903.
© Heidi M. Szpek, 2016

Inskrypcje rodzeństwa, Eliezera (22) i Gołdy (17), dzieci Barucha Mordechaja Zabłudowskiego, którzy oboje zmarli w 1920 r., odzwierciedlają kolejny element ówczesnej rzeczywistości – śmierć z powodu antysemitycznej przemocy²⁷. Ich epitafia zachowują wyrażenie „zerwany/a w rozpaczach swoich dni”, język używany wyjątkowo w sytuacji przedwczesnej śmierci z powodu przemocy²⁸. Czasownik „zrywać” jest również używany w różnych wyrażeniach przedwczesnej śmierci w zbiorze z Bagnówki, zaadaptowany jest on z tekstu biblijnego, opierającego się na wyobrażeniu duszy

²⁷ Ich epitafia brzmią: Tablica pamiątkowa: Tu leży bogobojny i prawy młodzieniec, który został zerwany w rozpaczach swoich dni, Eliezer, syn R. Barucha Mordechaja Zabłudowskiego. Urodził się 15 dnia miesiąca siwan 5669 r. i zmarł 13 dnia miesiąca adar 5680 r., 20 marca 1898 – 3 marca 1920; Tablica pamiątkowa: Tu leży inteligentna, niezamężna kobieta, która została zerwana w rozpaczach swoich dni, Gołda, córka R. Barucha Mordechaja Zabłudowskiego. Urodziła się 25 dnia miesiąca siwan 5662 r. i zmarła 25 dnia miesiąca siwan 5680 r., 3 sierpnia 1902–8 czerwca 1920 r.

²⁸ Zobacz moją dyskusję w: *Bagnówka*, 142–48.

(osoby) zrywanej z metaforycznego drzewa życia. Zbiór z Bagnówki zachowuje kilkanaście epitafiów, w których użyto tego samego języka. Pochodzą one z lat 1899–1952, a cztery z 1920 roku. Dla tych czterech ofiar taki język sugeruje, że śmierć była wydarzeniem ostatnich miesięcy pobytu Armii Czerwonej w Białymstoku oraz następującego pogromu i niepokojów, które nastąpiły po wycofaniu się bolszewików, gdy Żydzi z Białegostoku zostali oskarżeni o spisek z komunistami²⁹.

Nagrobki dla rodzeństwa – Eliezera (po prawej)
i Gołdy c. Barucha Zabłudowskiego,
zabici pośród przemocy, 1920.
© Heidi M. Szpek, 2016

²⁹ Sara Bender, *The Jews of Bialystok During World War II and the Holocaust (Żydzi białostoccy podczas II wojny światowej i Holocaustu)*, Brandeis University Press, 2008), 45–7; Antony Polonsky, *The Jews of Poland and Russia (Żydzi w Polsce i Rosji)*. Tom III 1914–2008 (Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization), 51–4.

Bardziej charakterystyczne dla biografii Zabłudowskich jest sześć epitafiów z treścią, która potencjalnie komentuje ich świeckie zaangażowanie. Epitafium(-a) dla Izaaka, syna Dawida, Zabłudowskiego (zm. 1865) oraz szczegółowy opis jego nagrobka zachowały się w tekście *Pinkos Białystok* Herszberga. Czterostronny nagrobek Izaaka został wykonany z białego marmuru i przypomina o stylu czarnych filarów zachowanych w fotograficznym zapisie ze Starego Cmentarza Rabinackiego, stworzonym przez białostockiego historyka Jana Glinkę. Styl ten zachowany jest również dziś w filarze pamięci na Cmentarzu Żydowskim na Bagnówce.

Nagrobek Izaaka Zabłudowskiego może przypominać czarny Obelisk Pamięci dla ofiar masakry z 1905 r. i pogromu z 1906 r. Cmentarz Żydowski na Bagnówce, Białystok, Polska.
© Heidi M. Szpek, 2015

Na wschodniej (pierwotnej) fasadzie, zgodnie z żydowską praktyką, znajduje się epitafium Izaaka:

Macewa ta [kamień nagrobny] jest świadectwem [Joz 24:27]! Tu spoczywa w swym grobie człowiek znany ze swego stanowiska, czcigodny „obywatel” [dosł. „rodak”, wyrosły z tej ziemi] dla swoich pokoleń, oddany, członek starszyny, szacowny [człowiek], nasz nauczyciel, rabin, Izaak, syn naszego nauczyciela Dawida Zabłudowskiego. Niechaj dusza jego zachowana będzie w wiązance żywiących [1 Sm 25:29]. Otoczcie Syon, i obścapijcie go, poznajcie tego człowieka i czyny jego [Ps 48:13]. Miał 84 lata, kiedy przyszedł do grobu,

w wieczór Paschy, roku 5625 c (10 kwietnia 1865 r.). Aby zacytować: I dokonał Izaak, i umarł, i przyłączony jest do ludu swego [Rdz 35:29].

Epitafium to, stworzone przez zięcia Izaaka, maskila, Eliezera Halberstama³⁰, chwali jego charakter w języku *misnagdyskim* („oddany, członek starszyny, szacowny, nasz nauczyciel, rabin”), osadzonym w konwencjonalnym języku otwierającym Księgę Jozuego („Macewa ta jest świadectwem”) i w zamykającym skrócie z 1 Księgi Samuela („Niechaj dusza jego zachowana będzie w wiązance żywiących”). Jego epitafium kończy się fragmentem biblijnej Księgi Rodzaju 35:29, która łączy Izaaka z przemijaniem jego biblijnego imiennika, patriarchy Izaaka: „I dokonał Izaak, i umarł, i przyłączony jest do ludu swego”.

Dla jego epitafium szczególne jest hebrajskie oznaczenie אֲזָרָה / 'ezrah / „czcigodny obywatel (dla swoich pokoleń)”, oznaczenie (np. Ps 37:35) rozwinięte dalej w inskrypcji na czwartej stronie jego nagrobka. Dyrektywa dla czytelnika „poznajcie tego człowieka i czyny jego”, również zostanie wyjaśniona szczegółowo po drugiej stronie jego nagrobka. Najbardziej wyjątkowa tu jest jednak adaptacja Psalmu 48:13a, wersetu, w którym prosi się królów starożytnego Kanaanu, by chodzili po Jerozolimie (Syjonie) i zobaczyli jego wspaniałe baszty i pałace, aby mogli opowiedzieć kolejnym pokoleniom o ich wspaniałości. W epitafium Izaaka, język ten opisuje w sposób ukryty jego filantropijny wkład do Białegostoku, ponieważ Jerozolima metaforycznie reprezentuje Białystok. Baszty i pałace Jerozolimy to szpital, synagoga i domy pałacowe, które wybudował Zabłudowski i które zapisał miastu. Budowle te nie są dosłownie odnotowane w *tych* epitafium, jako że byłoby to sprzeczne z religijnymi nakazami żydowskiej tradycji epitafijnej, dotyczącymi tego, co można zapisać na wschodniej (podstawowej) fasadzie nagrobka. Informacja ta znajduje się na południowej i północnej stronie.

Na *południowej* stronie filaru wyryto zdjęcie *bejt midraszu* Izaaka, zbudowanego w 1834 roku, który stał się Synagogą Chorszul (Chóralną). Inskrypcja tutaj odnotowuje, że wniósł on także [fundusze] na jej książki i naczynia synagogalne, a także środki na dekoracje i oświetlenie. Napis mówi także: „A tenci jest zakon domu tego [Ez 43:12]”: domu modlitwy, który dziś służy „ku sławie i ku chwale [Jr 13:11]”. Znaczenie tego ostatniego wyrażenia („ku sławie i ku chwale”) wskazuje, że dzięki wkładowi w Synagogę Chorszul, Izaak Zabłudowski uzyska zarówno reputację (sławę), jak i (wieczną) chwałę³¹. Na *północnej* stronie filaru znajduje się napis: „Model szpitala, który on ufundował, dom ogromny, wielki i bardzo szeroki [Ps 104: 25], „chwalebny i ozdobny” [np. Ps 111:3]. Pod tymi słowami wy-

³⁰ Herszberg, *Pinkos Białystok*, tom 1 (1949): 459.

³¹ Porównaj z wyrażeniem *Jad Waszem* „pomnik i imię” (Iz 56: 5), które jest nazwą najważniejszego memoriału Izraela zbudowanego dla ofiar Holocaustu.

rzeźbiono obraz szpitala, a następnie obszerniejszą inskrypcję, która ponownie łączy ówczesną pamięć z fragmentami biblijnymi³². Wreszcie, na stronie *zachodniej* – stronie, która w tradycji żydowskiej (co poświadczono na Bagnowce) może zawierać wyłącznie zapis nazwiska zmarłego jako środka umożliwiającego identyfikację miejsca pochówku od tyłu, wygrawerowana jest kolejna mozaika biblijnych wersetów, które rozwijają portret Izaaka Zabłudowskiego, jako niezwykle „rodzimego” obywatela, dosłownie „rodzimego” drzewa, co po raz pierwszy odnotowano w jego formalnym epitafium³³. W archiwalnych zapisach rzeczywiście jest on nazywany „dziedzicznym czcigodnym obywatelem”, co może również odnosić się do jego pozycji kupca z Drugiej Gildii. Zostało to odnotowane jako jego zawód w 1861 roku w metryce urodzenia jego wnuczki (od strony córki) Pelte³⁴ oraz w tekście *Pinkos Bialystok*, który podaje, że Izaak był jednym z zaledwie trzech członków Pierwszej Gildii, gdy członkostwo w gildii zostało po raz pierwszy nadane w Białymstoku w 1814 roku³⁵.

Brat (przyrodni) Izaaka, Jehiel Michał, syn Chaima Zabłudowskiego (zm. 1874), był autorem zarówno tomów religijnych, jak i naukowych. Jego

³² Napis brzmi: „W roku zbawienia dla biednych i potrzebujących jest *hekdesz* [przytułek], dom z murem [ochroną], w którym ubodzy i potrzebujący znaleźli schronienie i uzdrowienie. A w ogrodzie ci, co stracili siły odpoczywają „pod kwiatami lotosu” [Hioba 40: 21], podczas gdy jego pobożna ręka, jego wzniosła ręka, wciąż faluje [np. Iz 13: 2]. A on [Izaak] nakazał swoim synom po nim, aby ustanowili wkład z jego funduszy na kamień węgielny, aby dokończyć budowę, na sumę siedmiu tysięcy pięćset srebrnych sykli. Oto z tego powodu nasienie Izaaka znajdowało się w krainie jego pobytu dla sprawiedliwości i miłującej dobroci (np. Rdz 28: 13)”.

³³ Napis brzmi: „Był wspaniały dla Żydów i dbał o dobro swego ludu. Rzeczywiście, ludzie go wychwalali, a książęta go widzieli i powstawali, bujne „rodzime” drzewo [Ps 37: 35], majestatyczne „rodzime” drzewo, na wysokiej górze w Izraelu. W cieniu jego drzewi wszyscy, którzy szukali pomocy, znaleźli odpoczynek. Jego miłująca dobroć i sprawiedliwe uczynki są wielkie i wzniosłe jak góry najwyższe [Ps 36: 6], a gdy idzie ku zbawieniu ludu swego, jego biodra są jako mocarz straszny, jego siła jest jego ucieczką [Ps 46: 2]. Był zbawieniem dla swoich braci w czasie niedoli, wywodził więźniów z ciemnicy [Iz 42: 7] i dał wolność siedzącym w ciemnościach. Wzywał i błogosławił Pana, jego moc, dzielnym człowiekiem był dla swoich braci; przyjęli go i zwiększyli jego nasienie [potomstwo], 30 a nawet 40 przypominało go i stał się wspaniałym plemieniem dla swoich pokoleń. Jego imię było chwalone na północy i południu, wschodzie i zachodzie [Rdz 13: 14]. Dlatego, podobnie jak dni niebios są na tej ziemi, tak pamiątka jego nie ustanie u żyjących (Est 9: 28)”.

³⁴ *Bialystok Archives*, birth record for Gitla Zabłudowsky, Fond 264, F20,

³⁵ Herszberg, *Pinkos Bialystok*, tom 1 (1949): 142. Odkąd w kwietniu 1785 roku Katarzyna II Wielka wydała *Gramotę o prawach i wygodach miejskich* ludność miejska została podzielona stany, a każdy stan na trzy gildie. Umieszczenie w danym stanie i gildii zależało od posiadanego kapitału. Zob. Szpek, *Bagnowka*, 267-68, dla gildii białostockiej rodziny Beloch.

epitafium, znów utworzone przez Eliezera Halberstama, zachowało się w *Pinkos Białystok* Herszberga:³⁶

Mądry rabin, człowiek miłosierdzia i współczucia, z bystrym okiem, nasz czcigodny nauczyciel, Reb Jehiel Michał, syn Reba Chaima Zabłudowskiego, niech pamięć o sprawiedliwych będzie błogosławieństwem. Bogobojny, czysty, pobożny, współczujący, ten który połączył dobroć, miłosierdzie, uczciwość, poczucie sprawiedliwości i czystą wiarę w swojej delikatnej duszy. [Jego pisma:] *Ruah Chajjim* [Duch życia], *Bemey Michal* [W wodach Michała], *Mish'an Mayim* [Wsparcie wody]. Dzięki wielu legendom i komentarzom oświecił nam oczy; po prawej stronie trzymał sztandar Tory, a po lewej świecę nauki. Rozdał swą fortunę wśród ubogich i pokornych i dbał o potrzebujących sprawiedliwie. Nazwał swój lud „klejnotem”, swą społeczność „koroną”, rodziną Zabłudowskich, „nieskazitelną świętością”. Zostawił trzy tysiące dla biednych. Pomnik ten został wzniesiony dla człowieka, który odpocznie w pokoju tutaj, w swoim grobie; urodził się 22 dnia miesiąca tetwet 5564 r. [6 stycznia 1804r.], zmarł 1 dnia miesiąca kislew 5635 r. [10 listopada 1874 r.]. Niechaj dusza jego zachowana będzie w wiązance żyjących.

Zaangażowany jest tu język *misnagdyjski*, który podkreśla jego cnotliwość i szczególnie charytatywną naturę („człowiek miłosierdzia i współczucia”), a jednocześnie jest on „mądrym rabinem”. Jego epitafium jednak wymienia z tytułu tylko księgi *religijne*, które napisał; do naukowych traktatów, napisanych dla czasopisma *Ha-karmel* (Karmel), nawiązano jedynie w wyrażeniu: „po prawej stronie trzymał sztandar Tory, a po lewej *świecę nauki* (המדעים נר)”.

Epitafium Dawida, najmłodszego syna Jehiela Michała Zabłudowskiego (zm. 1885), zachowało się również w zbiorze *Pinkos Białystok* Herszberga:

Tutaj znajduje się grób wielkiego i mądrego uczonego. Poprzednie pokolenie głosiło jego cnoty i prawość, to pokolenie głosi jego chwałę i sławę; jego wielka mądrość przyniosła mu dobre imię: „Umarł Jehiel, ale liść jego był zielony [np. Jr 17: 8]] i żył będzie w Niebie z powodu swego dobrego imienia i chwały, a cześć Jego jest na ustach ludu całego miasta. To on jest [zaszczycony] mądrością, [posiada wiedzę] w języku, nasz mistrz i nauczyciel, Dawid, syn rabi-
na Reb Jehiela Michała Zabłudowskiego. Zmarł w niedzielę 22 dnia miesiąca tetwet 5645 r. [9 stycznia 1885 r.]³⁷.

Wyróżnienie przyniosły Dawidowi jego umiejętności językowe i prawnawcze. Odnosząc się do tych ostatnich, *Pinkos Białystok* odnotowuje wyniki dwóch spraw sądowych: pozyskania rodowego dziedzictwa i uwol-

³⁶ Herszberg, *Pinkos Białystok*, tom 1 (1949): 233.

³⁷ Herszberg, *Pinkos Białystok*, tom 1 (1949): 234.

nienia głównego rabina Białegostoku Lipele z aresztu w Grodnie³⁸. O tych umiejętnościach Halbersham napisał w pochwałach Dawida: „W nim Tora i mądrość szły razem. / W nim spotkała się religia i inteligencja / i wielu szukało jego rad i zdrowego rozsądku”³⁹. Jego epitafium jednak jedynie w dosyć zagadkowy sposób nawiązuje do umiejętności językowych i prawniczych („[poważany] w mądrości [בְּחָכְמָה], [kompetentny] w języku” [בְּלִשׁוֹן]), znowu wśród *misnagdyjskich* wyrażień.

Malka Rejzel Zabłudowska-Bloch (zm. 1878), córka Izaaka Zabłudowskiego i żona Sendera Blocha, jest prawdopodobnie najbardziej znaczącą z jego dzieci i najbardziej znaną ze swojej przedsiębiorczości. Jej małżeństwo z przedsiębiorcą tekstylnym Senderem Blochem (ok. 1830 r.), wraz z którym pracowała w jego przedsiębiorstwie, było kontynuacją jej związku ze światem biznesu, który rozpoczęła we współpracy z ojcem. Po przedwczesnej śmierci Sendera w wieku trzydziestu dziewięciu lat w 1849 roku, Malka kontynuowała i rozwijała te działalności biznesowe [przez 29 lat]. Mniej znany jest fakt, że miała piętnaścioro dzieci z Senderem i zaaranżowała znaczące małżeństwa dla wielu z nich⁴⁰.

Po jej śmierci w tewecie 5638 roku (grudzień / styczeń 1878); jej szwagier, *maskil* Eliezer Halberstam, „opłakiwał ją” tymi słowami: „*Eshet hayil* [dzielna kobieta], nad perły daleko większa jest cena jej [Przyp 31:10], miła i mądra towarzyska z prawą duszą. Jej szczodrość była [dana] wszystkim, którzy ją znali. Rzeczywiście jej słowa [dosł. kielki] były przyjemne dla każdego ucha. Odpocznij, ty, która jesteś wybitna pośród miriad córek. Spoczywaj w pokoju, aż do jasnego poranka [por. Przyp 4:18]”⁴¹. Nie jest jednak jasne, czy słowa te zostały napisane przez Halberstama dla jej epitafium, czy jako mowa pogrzebowa. Język jest jednak *misnagdyjski*, czerpiący z Księgi Przypowieści Salomona 31 *Eshet Hayil*, by uczcić pamięć Malki, fragment recytowany w każdy szabas przez głowę domu, dla uczczenia jego żony, i najpowszechniejszy fragment używany w epitafiach kobiet⁴². Ta przypowieść wychwala kobiecą przedsiębiorczość (31:24) i udziela pochwały od dzieci *eshet hayil* (31:28), dwa szczegóły najbardziej istotne, ale nie zapisane na temat Malki Rejzel. Zamiast tego wyrazy uznania Halberstama podkreślają tradycyjne epitety o życzliwości, mądrości, prawości i dobroczynności. Ten wzór podkreślenia tradycyjnego świata żydowskiej kobiety, jednocześnie ignorując jej wkład w świeckie królestwo, można znaleźć także w epitafium siostry Malki Rejzel, Pelte Halberstam, zachowanym do dziś na Cmentarzu Żydowskim na Bagnówce.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Szpek, *Bagnowka*, 289–90.

⁴¹ Herszberg, *Pinkos Białystok*, tom 2 (1950): 31.

⁴² Szpek, *Bagnowka*, 298–300.

Malka Rejzel Zabłudowska-Bloch, zm. 1878.
Album fotograficzny Białegostoku

Pelte Halberstam (zm. 1893) była najstarszą córką Izaaka Zabłudowskiego z jego pierwszą żoną, Phoebe. Jej mąż, *maskil* Eliezer Halberstam, był synem trzeciej żony Izaaka, Hindy Leiby, z jej pierwszym mężem, Chaimem. Historyczne zapisy niewiele mówią o jej życiu, wyłączając komentarz Herszberga o tym, że była „zręczną Żydówką” w domu i pomagała w działalności tekstylnej ojca. Dwujęzyczne epitafium Pelte odzwierciedla pruski wpływ kulturowy kontaktów biznesowych jej ojca, a potem męża. Osiem wersów poezji, z rymem końcowym, tworzą wspomnienie, używając tradycyjnego języka zaczerpniętego ponownie z Przypowieści Salomona 31: 10-31:

Tu leży ceniona i czcigodna kobieta, mężatka Pelte, żona R. Eliezera Halberstama, córka nieżyjącego Pana Izaaka, błogosławionej pamięci, Zabłudowskiego.

Jeszcze w domu swego ojca, w czasach swej młodości, /
jej dłonie nie powstrzymywały się od domowej aktywności /
i wykonywała służbę przez wszystkie dni swej żywotności. /
Była znaczna w bramach dzięki swych dróg prawości. /
Czuła zapach Bojaźni Bożej, subtelną i czystą. /
(Zarówno) sercem, jak i ręką chętnie wspierała skruszonych. /

Dbała o to, co doskonałe, odrzuciła język nikczemny /
 Prawda była w jej sercu; prawdę miała na ustach swych. /
 (Awers w języku niemieckim:) Pelte Halberstam, zm. 20/1 1893 [20
 stycznia 1893 r.].

(Na podstawie:) Zmarła za dnia, w środę 15 dnia miesiąca szwat 5653 r.
 [20 stycznia 1893] według skróconej ery. תנצבה.

Pierwsze trzy wersy wiersza [„Jeszcze w domu swego ojca, w czasach swej młodości, / jej dłonie nie powstrzymywały się od domowej aktywności / i wykonywała służbę przez wszystkie dni swej żywotności”] mogą sugerować, że była aktywna w działalności gospodarczej ojca, a następnie w ruchu intelektualnym jej męża. Ta aluzja jest jednak ukryta w tradycyjnym *minagdyjskim* języku religijnym, dominującym w tej inskrypcji. Ostatnie dwa wersy jej hebrajskiego epitafium [„Dbała o to, co doskonałe, odrzuciła język nikczemny / Prawda była w jej sercu; prawdę miała na ustach swych.”] wychwalają stosowność jej mowy, antytezę do najpoważniejszego grzechu w tradycji hebrajskiej, czyli plotkowania⁴³. Można też zastanawiać się, czy szczególnie nacisk na jej mowę stał w opozycji do atmosfery liberalnego oświecenia (haskali), zainicjowanej przez jej męża.

Jedno z epitafiów z podzbioru Zabłudowskich, a także w całym zachowanym do dziś zbiorze z Bagnówki, mówi o tym, że kobieta była kupcem; takie określenie dla mężczyzny nie było rzadkością⁴⁴. To epitafium dotyczy Ryfki, po mężu Zabłudowskiej, żony Meira Zabłudowskiego (zm. 1900), drugiego syna Izaaka:

Cóż to za pomnik!
 Oto grób czcigodnej kobiety,
 która bała się Pana. Gdy była nadal silna [zdrowa],
 była kupcem i poręczono za jej wiarygodność.
 [„A jednak] dni jej życia były gorzkie jak piołun” [Przyp 5:4].
 Nie miała synów ani córek.
 Po śmierci męża pozostała samotna i bezdzietna.
 W swych ostatnich latach straciła wzrok;
 jej oczy nie widziały już światła.
 Jej siła opuściła ją z powodu „konwulsji” [2 Sm 1:9];
 silna choroba doprowadziła ją do krainy śmierci, na ziemię,
 razem z tymi, którzy mieszkają z Cieniami, aż do czasu, kiedy obudzą się
 i będą gotowi na życie wieczne./ Ta kobieta, Ryfka, córka R. Szmuela błogosławionej pamięci,
 żona R. Meira Zabłudowskiego.
 Odeszła z tego świata pierwszego dnia miesiąca szwat 5660 r. [1900]. תנצבה.

⁴³ Zob. Szpek, *Bagnowka*, 340-1 o grzechu plotkowania w żydowskiej tradycji i w zbiorze z Bagnówki.

⁴⁴ Szpek, *Bagnowka*, 161-3, 179, 181, 267-71.

Dwujęzyczny nagrobek dla Pelte c. Izaaka,
Zabłudowskiej-Halberstam, zm. 1893.
© Heidi M. Szpek, 2016

We wschodnioeuropejskiej tradycji żydowskiej kobiety często angażowały się w działalność gospodarczą, podczas gdy ich mężowie zajmowali się studiowaniem Tory lub pracowały ramię w ramię z mężczyznami w rodzinnym biznesie⁴⁵, z czego znana była Malka Rejzel. Wiedza merkantylna Ryfki („była kupcem i poręczono [mężczyźni lub społeczność] za jej wiarygodność”), jest jednak złagodzona, a nawet przyćmiona, przez jej samotność, spowodowaną bezdzietnością i wdowieństwem („[A jednak] dni jej życia były gorzkie jak piołun” [Przyp 5:4]. Nie miała synów ani córek. Po śmierci męża pozostała samotna i bezdzietna”). Potem następuje utrata wzroku i konwulsje, które „doprowadziły ją do krainy śmierci”. Ostatecznie ten epi-

⁴⁵ Paula Hyman, “Gender”, *YIVO Encyclopedia*, tom 1, 547–80.

tafijny zapis przypisuje więcej wartości kobiecie na podstawie tradycyjnych ról matki i żony oraz dobrego zdrowia, niż przedsiębiorczości⁴⁶.

Macewa dla Ryfki c. Szmuela,
żony Meira Zabłudowskiego, zm. 1900.
© Heidi M. Szpek, 2016

Wnioski

Białystok był kulturowo zróżnicowanym światem, a kultura germańska, rosyjska i polska kolejno nasycały miasto swoim językiem i tradycjami, łącząc się z początkowo *misnagdyjską* społecznością żydowską. Jednakże na przełomie XIX i XX wieku ten tradycyjny świat żydowski nie był już monolityczny, w szczególności chasydyzm i haskala zakwestionowały tradycyjną (*misnagdyjską*) żydowską filozofię i praktyki. Dwujęzyczne inskrypcje na Bagnówce, w tym niektóre z epitafiów Zabłudowskich, wskazują na tę kulturową różnorodność, podczas gdy język *misnagdyjski* odzwierciedla triumf tradycjonalizmu nad żydowską różnorodnością religijną i kulturową w ży-

⁴⁶ Epitafium to znajduje się w Szpek, *Bagnówka*, 317–8.

dowskim epitafium, ukazując, że nieżydowska różnorodność może być propagowana w epitafium, ale rzadko dzieje się tak z różnorodnością żydowską.

W subtelnej obecności wybranego słownictwa (tutaj: śmierć przy porodzie lub śmierć z powodu przemocy antysemitycznej), ujawnia się jednak komentarz na temat surowości życia w tym czasie. Biografie Zabłudowskich, a dokładniej, starsze epitafia Izaaka, jego brata, Jehiela i bratanka Dawida, zawierają specyficzne komentarze na temat ich życia. Jednak nawet przy przedstawianiu tego szczegółu wykorzystywany jest język *misnagdyjski* (jak na przykład, gdy do wkładu Izaaka w miasto Białystok nawiązano poprzez tekst biblijny). W epitafiach córek Izaaka znana historia pozwala czytelnikowi zinterpretować aluzję stojącą za słowami poetyckimi (sugerując na przykład, że wersy epitafium Pelte mogą prowokować do rozmyślań na temat jej pracy w działalności gospodarczej ojca, Izaaka). Jedynym odchyleniem jest określenie „kupiec” (hebr. f.s. *soherah*) w epitafium synowej, Ryfki, wspomnienie przyimione brakiem *misnagdyjskich* ideałów męża, dzieci i (być może) zdrowia.

Co można powiedzieć, rozważając epitafia Zabłudowskich jako reprezentatywne dla żydowskiej tradycji epitafijnej, przynajmniej dla tej w Białymstoku, o wkładzie żydowskiego epitafium w pisanie historii? Słowa historyka Pierre'a Nory są prowokacyjne: „Liczą się [w ogólnej historii pamięci] nie obiekty, zwykłe znaki i ślady, ale charakter relacji z przeszłością oraz sposoby, w jakie terażniejszość wykorzystuje i rekonstruuje przeszłość”⁴⁷. Żydowskie epitafium (i nagrobek) jest przedmiotem. Jego podstawową funkcją jest przypominanie o zmarłym; tego faktu nigdy nie można zapominać. Przy wyborze wspomnień o historii (zarówno osoby, jak i środowiska) epitafium żydowskie jest wytworem historii odbioru, zachowując to, co zostało uznane za godne zapamiętania, niezależnie od historycznej zasadności takich wspomnień. Jeśli jednak wspomnienie takie zachowuje dokładne szczegóły historyczne (prawdziwą historię), dokonuje się tego za pośrednictwem języka *misnagdyjskiego*, a więc podkreślając w ten sposób odwieczny *misnagdyjski* ideał społeczności żydowskiej⁴⁸.

Przełożyła Małgorzata Zielińska

⁴⁷ Harold Marcuse włączył ten przetłumaczony cytat do dyskusji na temat definicji historii odbioru <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/receptionhist.htm>.

⁴⁸ Nacisk na tradycjonalizm w epitafium żydowskim może być porównany do tego, co wykazały badania Natalie Aleksium na temat portretów kobiet żydowskich, które zostały przedstawione w pamiątkowych księgach społeczności (*yizker bikher*). Zauważa ona, że wybór tego, co zachowało się w *yizker bikher*, „mówi wiele o tym, jak utracone wspólnoty pojmowały rodzinę, edukację i przywództwo kobiet. (Natalia Aleksium, *Gender and Nostalgia: Images of Women in Early Yizker Bikher*, (*Gender i nostalgia. Obraz kobiet we wczesnych yizker bikher*, „Jewish Culture and History” 5, nr 1 (2002): 69). Zob. też Szpek, *Bagnowka*, 16–7, 319–20.

Bibliografia

- Bender Sara, *The Jews of Bialystok During World War II and the Holocaust (Żydzi białostoccy podczas II wojny światowej i Holocaustu)*, Brandeis, University Press, 2008.
- Herszberg Abraham Samuel, *Pinkes Bialystok [Pinkos (kronika) Białegostoku]*, tom 1 i 2, Nowy Jork: Bialystok Jewish Historical Association, 1949–1950.
- *Photo Album of a Renowned City and its Jews the World Over (Album fotograficzny sławnego miasta i jego Żydów na całym świecie)*, red. Davida Sohna, Nowy Jork, 1951.
- Polonsky Antony, *The Jews of Poland and Russia (Żydzi w Polsce i Rosji)*, Tom III 1914–2008, Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 51–4.
- “Rozhana”. *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust (En-cyklopedia życia Żydów przed Holocaustem i podczas niego)*, red. Shmuel Spector, tom 2, New York, University Press, 2001.
- Szpek Heidi M., *Bagnowka: A Modern Jewish Cemetery on the Russian Pale (Bagnówka. Współczesny cmentarz żydowski w rosyjskiej strefie osiedlenia)*, Universe Press, 2017.

Dr Heidi M. Szpek

*Profesor Emeritus,
Central Washington University (USA)*

**RECEPTION HISTORY MEETS HISTORY:
THE CASE OF THE ZABLUDOWSKY EPITAPHS FROM BIAŁYSTOK**

Summary

The article is devoted to the Jewish epitaphs of the Zabłudowsky family from Białystok. Its author notes in the introduction: "The Jewish epitaph is static. Unlike biblical texts or other literary texts, it is not translated over place or time. Composed in near proximity to a person's passing, the Jewish epitaph offers a reflection on the deceased's life, aligned with individual preferences, family values and/or community preconceptions. Its formulaic structure and general language are part of the Jewish epitaphic tradition, dating back to the 13th century in Eastern Europe." The researcher recognizes the value of epitaphs as a source in the history of the Jewish community in Białystok from around 1865 to 1939: "This time frame marks the limits of the extant Zabłudowsky epitaphs from Białystok, the specific focus of this paper. These epitaphs are recorded in two sources. The first, Abraham Samuel Herszberg's *Pinkos Bialystok*, a record book of the Jewish community of Białystok from its inception in the 16th century until just before World War II, contains

epitaphs once preserved on the Old Rabbinic Cemetery in Białystok, dating from c. 1780–1900, as well as epitaphs that may still be extant on Bagnowka Jewish Cemetery, dating from 1892–1969 [i]. The other source is the extant epitaphs on Bagnowka Jewish Cemetery in Białystok. Today about 3000 of this cemetery's original 30,000-35,000 tombstones, dating from 1892–1952 remain."

Keywords: the Zabłudowsky family, Białystok, epitaph, memory, history, sources.